

human ideals and the inauguration of a reign of brutal power. The Horned Deer-Mother came for the second time to help people, and again fell as a victim of human cruelty.

The story about the Horned Deer- Mother is thus an ecological myth expressing a world – view of humanity as an integral part of nature. Throughout it h is a Aitmatov insists that humankind needs to establish harmonious coexistence with nature without striving to set itself over and above it. Life on earth“ harmonious cycle that humans can join but not change”¹.By hurting nature we also hurt ourselves. Grandfather Momun understands that well and cares profoundly for the forest and the animals that live in it, the boy is also totally immersed in the natural world, making friends with rocks, grass and flowers.

УДК 659.123.14(575.2)

Адышева Н.К.,

Ош шаары, Кыргыз-Өзбек университети,
окутуучу

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДЕП-АХЛАК ИДЕЯСЫ

Макалада заманыбыздын залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы адеп-ахлак идеясы изилдөөгө алынды. Адамдын жашоодогу орду, анын улуулугу, бири-бири менен болгон мамилесин, табигатка болгон көз карашын ачып берүүгө аракет жасалды.

Ачкыч сөздөр: Адам, адамгерчилик, абийир, өмүр, өлүм, тарбия, жакшылык.

Улуу замандашыбыз – дүйнөлүк масштабдагы жазуучу, кыргыз элинин залкар адамы Ч.Айтматов көп кырдуу чыгармачылыгында дүйнөлүк адабияттагы жаңы багытты ачып, анда элдик даанышмандык, адам улуулугу, акыл эс сыяктуу баалуулуктарды философиялык жана психологиялык өңүттөн изилдөөгө алды. Анын чыгармаларында улуттук өзгөчөлүк, учурдун актуалдуу көйгөйлөрү, адамдын рухий жана адептик касиеттери, акыйкат жана адилеттүүлүк маселелери башкы орунда турат. ХХ кылымдын улуу жазуучусу, маданияттын сактоочусу жана гуманизмдин чечкиндүү коргоочусу болуу менен ал дүйнөлүк адабиятты арттырып жана биздин мекенибиз – Кыргызстандын образын адамзаттын руханий кенчине айландырган, дүйнөдө биринчилерден болуп маданий дөөлөттөрдү сактап калуунун жана кыргыз тилин жана өз маданиятын кайра жаратуунун зарылдыгы жөнүндө айтып чыккан.

Заманыбыздын залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов өзүнүн жашап өткөн өмүрүндө патриотизмге, гуманизмге, толеранттуулукка жана оптимизмге жык толгон чыгармаларды жараткандыгы жалпыга белгилүү. Анын чыгармалары көптөгөн тилге которулуп, дүйнө элине тараган. Демек, бул жазуучу көтөргөн проблемалардын актуалдуулугунан, анын талантынын дүйнөлүк деңгээлинен кабар берет. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына мүнөздүү өзгөчөлүк фольклор, терең философиялык ой толгоолор, адам жана анын тегерегиндеги нравалык-этикалык маселелер.

Чыңгыз Айтматовдун өмүрү – анын жазган чыгармалары менен тамырлаш, тагдырлаш. Жазуучунун өмүр жолу алгач саясий тоталитардык режимдин каардуу күндөрүнөн башталып, Улуу Ата Мекендик согуш мезгили, андан соң советтик ураалаган доор, эгемендүүлүк жылдар жана жыйырма биринчи кылымдагы өнүгүүнүн космостук деңгээлге чыккан глобалдашуу мезгилдеринен туш келди. Буга ылайык ар бир коомдук учур Айтматовдун чыгармаларында көркөм-философиялык аспектиде чагылдырылып келди. Ал

---

¹ Olcott 225

эми ааламдашуу доорунда өкүм сүрүп келе жаткан жетишкендиктер жана көйгөйлөр Айтматовдун көркөм дүйнөсүнүн предметине айланды. Адамзаттын Рух ааламынын жардыланышы, дүйнөдөгү социалдык-экономикалык ири кыйроолор Ч.Айтматовдун көз алдында өтүп, жан-дүйнөсүнө тынчтык бербей жашады. Өзү жашап жаткан мезгилдин кубанычы менен кайгысы, жыргалы менен азабын жазуучу аң-сезимдүү туя билип, «коомдук илдеттерди» чыгармаларында чагылдырып, окурмандарга ар тараптуу ачып берди [9, 151-б].

XX кылымдагы социалдык катаклизмдерди, согуштун каарын, социалдык турмуштагы катаал чындыкты көркөм андоого умтулган, философиялык, нравалык-этикалык, экологиялык глобалдык маселелерди кабыргасынан койгон дүйнөлүк жазуучу өз чыгармаларында аалам жана адам, адам жана табигат, жеке адамдын тагдыры жана идеология өңдүү маселелер камтылып, ал маселелер тарыхтын жана адам тагдыры аркылуу көркөм иликтөөгө алган. Философиядагы адам проблемасы Ч.Айтматовдун чыгармаларында башкы орунда. Адамдын жашоодогу орду, ыйманы, турмуштагы карама-каршылыктары, дегеле тагдыр деген эмне, анын мааниси кандай суроолору орошон ойчулду түйшөлдүрүп, ага чыгармаларында жооп издейт. Бул тууралуу белгилүү окумуштуу А.Акматалиев: “Тагдыр бир чети адам баласынын бешенесине жазылган, адамдык табияты менен бирге бүткөн жазуу болсо, экинчиден ошол жазылган тагдырын өмүрүндө ардактап, барктап алуу, ага этият мамиле кылуу жеке адамдын акылынан, үчүнчүдөн тагдыр аны курчап турган чөйрөгө да тыгыз байланыштуу болот эмеспи. Таксыр тагдырдын буйругу менен адам жашоонун жакшы-жаманын таанып-билүүгө аргасыз дейт» [4, 11-б]. Залкар жазуучу адам рухий күчтүү, өзүнүн жашоо принциптерине туруктуу, эң негизгиси адам акыл эсти, жакшылыкты, тынчтыкты, гумандуулукту, адилеттүүлүктү, сабырдуулукту алып жүрүүсү зарыл деген. Чыңгыз Айтматов көп кырдуу жашоонун адиси катары өз чыгармаларын жараткан, реалдуу жашоодон четтеген эмес, тескерисинче адам проблемасы аалам бийиктигине чейинки аралыкта талданган. Негизги жашоо өзөгү – адам качан гана жогорку моралдык жана нравалык принциптеринин негизинде өз жашоосун кура алса, ал эми техникалык прогресс менен нравалык мамиле шайкеш келбесе, адамзат цивилизациясы ийгиликтүү өнүгө албайт. Анын окурмандарга калтырган белеги жакшылык, нравалуулук, толеранттуулук, жалпы адамдык улуу касиеттер, бабаларыбыз калтырган маданий баалуулуктарын сактоо, асыроо менен учурдагы ааламдашуу цивилизациясынын проблемаларына даяр болуп, туруштук берүү, ошондой эле артта калып калбоо. Кыйынчылыктарга карабастан адам болуп калуунун өзү чоң жетишкендик. Залкар жазуучунун пикирине ылайык “Адам үчүн күндө адам болуу баарынан кыйын”. Мисалы, “Ак кеме” повестинде Бугу-Эне жөнүндөгү миф менен эс тарткан бала таятасынын өзү ыйык туткан маралдарды атканын көргөндөн кийин ага ишеничи жоголгонун көрөбүз [2]. Момун чал канчалык адилеттүүлүктү көкүрөгүндө жактап турса да, чыгарманын финалында ал бүтүндөй психологиялык жактан өтө татаал сыноого кептелип, өзүнүн нравалык принциптеринен таят. Мына ушундай чоңдордун дүйнөсүндө ата-энесинен тирүүлөй жетим калган баланын тагдыры чыгарманын аягында трагедиялуу чечилишке ээ болот. Чоңдордун жасаган ишинен психологиялык жактан өтө оор жаракат алган баланын мындан башка аргасы калбайт. Өзүнүн идеалы болгон Бугу-Эненин кор болуп тебеленгенин көргөн бала ата мээримин, ата сыймыгын эңсөөдөн улам кыялында өзү жаратып алган экинчи идеалы Ак кемеге балык болуп сүзүп кетүүнү жападан жалгыз жол катары тандап алды. Окурманды ойго салган негизги маселе – баланын “Адамдар арасында” жашагысы келбей “балык болуп” сүзүп кетүүсү ошондой эле экология, адеп-ахлак проблемасы менен катар адам эркиндигине карата коомдук кысымдын катышын байкоого болот. Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен Момун чал адамдык касиетинин тайышы, анын небересинин көз алдында баркын түшүрүп, башка дүйнөнү тандашына негиз болуп калды. “Ак кеме” повестинде адам деген атка татыктуу болуу жана аны сыйлай, баалай билүү, башка адамдын инсандык беделине

шек келтирбөө, адам менен табияттын ортосундагы мамиле тууралуу жалпы адамзаттык маанайда, философиялуу ой камтылган.

Ал эми «Саманчынын жолу» чыгармасында башкы каарман Толгонайдын улуу адам экендигин баяндайт. Бирдей бой жетип, эл керегине жараган үч уулунан жана өмүрлүк жолдошунан ажыраган АЯЛ, ЭНЕ башка түшкөн мүшкүлгө мүңкүрөбөй, белин бекем бууп өз кызматын аркалайт. Башка бирөөнүн тукуму болсо да жерибей, адамзаттын тукуму уланат деп, неберем деп чоңойтуп, адамгерчилик сапатты даңазалайт. Чыгармада дапдайын көрүнүп тургандай, эң башкысы социалдык катаклизм – согуш, адам баласын курут кыла албашына ишеним менен карап, жашоо улайт. Адамзат жаралып, кайра өлөт экен. Карап көрсөк алмуस्ताктан бери өкүм сүрүп келген бул көрүнүш философиядагы башкы маселелердин бири. Бири өлүп, анын орду экинчиси менен толукталып, жашоо, адам тукуму улана берээри чыгармада көркөм сөз менен баяндалган. Кээ бири адам аты болгону менен эмне деп жашаганын түшүнүп-түшүнбөй өтсө, айрымдары Толгонай сыяктуу тарыхта өз атын өлбөс-өчпөс кылып калтырат [2].

Ал эми “Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт” повестинде алыскы Охотск денизинин жээгиндеги нивх элинин турмушу сүрөттөлгөн. Чыгарманын негизги идеясы деңизде улуу туманда калган аңчылардын адамдык улуулугу [2]. Повесттин башкы каармандары жаратылыш стихиясын өзүлөрүнүн бийик адамгерчилик сапаты менен жеңип чыгышат да келечек муундун өкүлү Крисми тирүү калып жашоо уланат.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары адамды бийик сапаттарга, гуманизмге, жаратылышты сүйүүгө, улуттук көркөм нарктарды сактай билүүгө, урматтоого, сүйүүгө, эркиндикке, аруулукка, тазалыкка тарбиялоодо чоң мааниге ээ. Учурда өсүп келе жаткан жаш муунду акыл-эстик, адеп-ахлактык, дене-тарбиялык, эмгектик жана эстетикалык жетилүүсүнө көмөктөш болуу, алардын чыгармачылык өнүгүшүнө тийиштүү шарттарды түзүү, алардагы гумандуулук мамилени калыптандыруу, ар бир жеке билим тарбия алуучунун өз алдынчалуулугун эске алуу менен гармониялык өнүгүүсүн камсыз кылуу коом алдындагы кечиктирилгис милдет болуп келет. Адамды тарбиялоодогу коюлган проблема Чыңгыз Айтматовдун эң алгачкы аңгемесинен тартып учурдагы аалам, космос, адам тууралуу жазылган чыгармаларынын баарында камтылган. Адамдагы акыл-эстин калыптанышы аныкталган билимдерге ээ болуу, учурдун күрөө тамырын билүү эн жакшы касиет, бирок, адам, улут, эл адамзат коомунун бир бөлүгү болгон соң ошол өзү чыккан элдин улуттук өзгөчөлүгүн өзүнө алуу да адамдык бийик парасаттын бир белгиси.

Инсанды ар тараптан жана гармониялуу тарбиялоонун негизги бөлүгү – эмгекке тарбиялоо. Адамды эмгекке тарбиялоо жүрөгү таза, келечек жыргалчылык үчүн жанын таштап күрөшкөн Дүйшөндүн, Алтынайдын, Толгонайдын, Султанмураттын, Эдигейдин образында ачык тартылат. Согуштун апаат күндөрүндө өздөрүн “Аксай десанты” атаган топ, андагы али жаш болсо да элдин камы үчүн жанын үрөп иштеп, фронтко өз салымын кошсом деген уландардын тагдыры, жеңиш үчүн керек десе жанын аябаган иш аракети жаш муундарды эмгектенүүгө чакырып, эмгек эресеге жеткирээрин тымызын айтып тургансыйт. Ал эми Алтынайдын образы билим тарбия алуудагы жигердүү эмгектенүүсү ак эмгектин ачык күзгүсү. Кеч күздө согончогун ташка алдырып, суукка тоңуп албан кыйынчылыктарды башынан кечирип, билим алып, илим казышы ага көмөкчү болгон Дүйшөндүн иш аракети, турмушунун өйдө-төмөнүндө мүдүрүлүп жыгылып, ак эмгектин натыйжасында турмуштук тажрыйбага ээ болуу менен интеллектуалдык каарманга айланышы башкалар үчүн үлгү болоорунда шек жок [8, 43-6].

“Кыямат” романынындагы өзөктүү проблема бул наркомания. Учурдагы глобалдык проблемалардын бири болгон наркоманияга каршы азыртадан ойлонуп, ага карата иш аракеттерди азыртадан көрбөсөк адамзаттын келечегин туманданткан бул илдетке учурунда көңүл буруп, жаш муундарды андан алыс тарбиялоого үндөө идеясы көтөрүлөт [2]. Ошол

идеяны жаш муундардын көңүл чордонуна коюп, ага карата жигердүү иш жүргүзүү бүгүнкү күндүн негизги максаты. Мындай социалдык илдеттердин инсанды калыптандыруудагы терс таасирин, кемчилигин, кыргыздын тамырына чабылган балта сымал ордун автор өтө маанилүү маселе катары түшүндүргөн.

“Тоолор кулаганда” романында да Ч.Айтматов «адам тагдыры» темасына басым жасаган. Чыгармадагы каармандар бүгүнкү күндүн адамдары. Чыгарма жарыялангандан кийин жазуучу массалык маалымат каражаттарынын өкүлдөрүнүн суроолоруна жооп берип жатып, бул романы жөнүндө: «Тоолор кулаганда» – бул менин жаңы эмгегим, жаңы сөзүм. Бул китеп азыркы доордогу ааламдашууну жана учурдагы биздин тагдырыбызды чагылдырат» - дейт. [1,217-б].

Колдонулган адабияттарга жана булактарга шилтемелер

1. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз дүйнө бизди жаңыртат. – Ф., 1988. 296-бет
2. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагы. – 8 томдук. – Б., 2014.
3. Асаналиев К. Көркөм нарк. – Ф., 1988.
4. Акматалиев А. Аалам, адам жана Жаабарс. – Б., 2006, 11-б.
5. Акматалиев А. Чингиз Айтматов: человек и вселенная. – Б.: Илим, 2013. - 57-б.
6. Асаналиев К. Движение во времени. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. - 276-б.
7. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века. – Бишкек, 2012. - Т.2. - с. 248.
8. Муратов А. Ч.Айтматов – жазуучу педагог. – Б., 2006.
9. Тагаев Б. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы трагедиялуулук. – Б., 2005. - 152 б.

Айталиева Т.К.,
ТалМУ, окутуучу

Ч.АЙТМАТОВДУН БАЛАЛЫГЫНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Макалада Ч.Айтматовдун балалык кезинин анын чыгармачылыгына тийгизген таасирлери чагылдырылат.

Ачкыч сөздөр: балалык, таасир, чыгармачылык.

Ч.Айтматов – дүйнөлүк адабияттын өчпөс жылдызы. Анын чыгармачылыгына балалык мезгилде Шекер айылында жашап жүргөндө көрүп билгендери, уккандары кийин жазуучу болуп калыптануусуна зор таасирин тийгизген. Булар тууралуу жазуучу өзүнүн “Балалыгым” аттуу чыгармасында эң сонун эскерген. Айтматовдун апасы Нагима, атасынын эже-карындаштары Айымкүл, Каракыз, Гүлайым болушкан. Роза Айтматова «Тарыхтын актай барактары» аттуу эскерүү китебин атасы Т.Айтматовго арнап жазган. Ч.Айтматовдун чоң атасы Айтмат, чоң энеси Айымкан. Айымкан чоң энеси өтө акылдуу, нарктуу, салтты, ырым-жырымды жакшы билген аял болгон экен. Айтмат экөө бай деле болушкан эмес, бирок өздөрүнө тапкандары кенен жетчү экен. Айтмат тегирмен куруп тегирмен иштеткен, бирок белгисиз бир себептерден улам тегирмени күйүп кетет. Ошондон кийин Айтмат баласы Төрөкулду ээрчитип алып, Маймак станциясына жакын жердеги темир жол курулушуна жөнөйт. Ал жерде жүргөндө Төрөкул өзүнүн эмгекчилдигин, аракетчилдигин, күжүрмөндүгүн көрсөтөт. Т.Айтматов орусчаны өтө тез өздөштүрөт. Темир жол курулуш